

Г.Д. Антонюк, канд. філос. наук, доцент
(Національний університет "Львівська політехніка")

ШКІЛЬНА ДРАМА В ОСВІТНІЙ ПРАКТИЦІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ XVII – XVIII СТ

У статті проаналізовано роль шкільної драми як навчального предмету, що викладався у курсах поезики та риторики у освітніх закладах України в період XVII – XVIII ст.; охарактеризовано теорію драми, виокремлено національну традицію в контексті античної теорії художньої мови; показано вплив шкільної драми на розвиток українського драматичного мистецтва у наступні епохи.

Ключові слова: шкільна драма, теорія драми, латиномовні курси поезики та риторики, освітні заклади, національна традиція, педагогічна культура.

Упродовж історії свого становлення українська педагогічна культура розвивалася на засадах відкритості до надбань передових культур інших народів. Відкритість вітчизняної педагогічної культури прослідковується у діяльності освітніх закладів, які діяли на території України в період XVII – XVIII ст., зокрема в освітній практиці Києво-Могилянської академії – першого вищого навчального закладу східно-слов'янського простору. Обсяг, зміст навчання та організація навчального процесу у Києво-Могилянській академії були такими самими, як у польських і західноєвропейських колегіумах і академіях [10, с. 69-70]. Подібно до західноєвропейських вищих навчальних закладів Київська академія мала чітку структуру поділу на окремі класи з певним обсягом предметів, що в них викладалися, і певну систему управління. Всього в академії було вісім класів – чотири граматичних та класи поезики, риторики, філософії й богослов'я. Курс навчання тривав дванадцять років.

Предметом нашого дослідження є шкільна драма як навчальний предмет, який викладався у курсі поезики та риторики в освітніх закладах України XVII – XVIII ст., зокрема у дидактичній практиці Києво-Могилянської академії у зазначений період; аналіз теорії поетичного мистецтва з метою виокремлення національної традиції в контексті античної теорії риторики та поезики; вплив шкільної драми на розвиток українського драматичного мистецтва у наступні епохи.

Мета дослідження – проаналізувати роль шкільної драми як навчального предмету, що викладався у курсах поезики та риторики у освітніх закладах України в період XVII – XVIII ст.; охарактеризувати теорію драми, виокремити національну традицію в контексті античної теорії художньої мови; показати вплив шкільної драми на розвиток українського драматичного мистецтва у наступні епохи.

Українська драматургія XVII – XVIII ст. мала три специфічні жанри: декламації, діалоги і власне драми. Декламації і діалоги за часом передували драмі. Вони не були призначені для гри на сцені, а по-чергово виголошувалися студентами. Виконувалися декламації і поза школою, часто перед публікою. Перша відома нам декламація – різдвяні вірші Памва Беринди «На рождество господа бога і спаса нашого Ісуса Христа вѣршь» – була видрукувана у братській друкарні у Львові 1616 р. [4, с. 13]. Її виконували учні Львівської братської школи. На думку дослідників, саме в цій школі зародилася давня українська драматургія [3, с. 455 – 456; 4, с. 13]. Український вчений-мовознавець М.Грицай у праці «Українська драматургія XVII – XVIII ст.» зазначає: «Є всі підстави вважати, що саме в цій школі, організованій у 1586 р., зародилася давня українська драматургія. Очевидно, її мав на увазі Іван Вишенський, коли писав 1608 р. про театральні видовиська в українських школах» [4, с. 13]. Наприкінці XVI – поч. XVII ст. в українських братських школах стає практикою писати й виконувати діалоги з нагоди урочистих подій. Ці твори були в основному двох типів: такі, що виконувалися на сцені, і ті, що були призначені лише для читання. Останній тип особливо поширився у XVIII ст., утворивши своєрідний жанр літератури [4, с. 24]. У перших українських

діалогах помітне наслідування, інколи майже дослівне копіювання езуїтських творів цього жанру. Найстаріший діалог, який дійшов до нас, і був предметом дослідження літературознавців – це «Dialogus de Passione Christi». [3, с. 457; 4, с. 25]. Темою діалогу є страждання Христа та його матері, викликані переслідуваннями Ірода. Всі сюжетні ситуації нагадують католицький діалог. Діалоги на релігійну тематику, які були в першу чергу навчальними вправами, мали конкретну мету – прославляти Ісуса Христа, його народження та воскресіння. Але поступово, що було типовим для XVII ст., у навчальних діалогах відображаються історичні події епохи, дійовою особою починає виступати козацтво, яке вбачало своїм першочерговим завданням оборону рідної землі [4, с. 29; 9, с. 11-14].

Питання історії української шкільної драми XVII – XVIII ст. були предметом вивчення дореволюційних та сучасних учених. Велику роботу по збиранню і дослідженню драматичних текстів XVII – XVIII ст. на початку XX ст. провели І. Франко, М. Тихонравов, М. Петров, В. Резанов, В. Перетц, В. Адріанова-Перетц, О. Білецький. [4, с. 3; 5, с. 264-270; 9, с. 4-7]. Дослідженням питанням теорії драми, що мало своїм предметом прочитання та переклад латиномовних курсів поезики та риторики, які викладалися у навчальних закладах України XVII – XVIII ст., зокрема у Києво-Могилянській академії, у наші часи займалися українські вчені Григорій Сивокінь [9] і Віталій Маслюк [7].

Курси поезики і риторики, що певний час викладалися нероздільно, розглядалися як засіб опанування знаннями у галузі літератури та красномовства. Викладалися ці курси у нижчих школах, що діяли на етнічних українських землях у зазначений період. Мета курсу – дати учням основу знань про мистецтво поетичного слова. Підручники з поезики і риторики тоді не видавалися, обов'язком дидакала (вчителя) було створення власних лекційних курсів, які дійшли до нас в численних рукописах. Виняток становить твір Феофана Прокоповича «De arte poëtica libri III...», видрукований латинською мовою з навчальною ціллю 1786 р. Григорієм Кониським [9, с. 5].

Базувалися ці курси на античній спадщині, яка широко використовувалася у навчальній діяльності освітніх закладів Європи та України періоду XVII – XVIII ст. В основу курсів поезики і риторики лягли «Поетика» й «Риторика» Арістотеля і твір «Наука поезії» (Лист до Пізонів) Квінта Горація [9, с. 39; 10, с. 77-78]. Найбільш ранніми виявленими на сьогодні підручниками риторики є «Orator Mohileanus Marci Tullii Ciceronis apparatus partitionibus excultus» («Оратор Могилянський, прикрашений найдосконалішими ораторськими розділами Марка Тулія Ціцерона»), прочитаний Йосифом Кононовичем-Горбацьким 1635/36 навчального року. До його риторики входив також курс діалектики – «In dialecticarum institutiones prooemium» («Вступ до дослідження діалектичного вчення»). Йосиф Кононович-Горбацький (р. н. – невід. – лютий 1653), професор риторики й філософії, ректор Академії (1642 – 46 рр.), знавець мов, класичної літератури, філософ, мислитель, богослов. Його курс «Orator Mohileanus» визначив зміст і стиль творчості багатьох його послідовників – Інокентія Гізеля, Йоасафа Кроковського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського. Автором першого друкованого посібника з красномовства XVII ст. був Йоаникій Галятовський (бл. 1620 – 12.01.1688). Посібник Й. Галятовського під назвою «Наука або способ зложеня казаня» входив як додаток до циклу проповідей «Ключ розуміння» (Друкарня Києво-Печерської лаври, 1659). Відомими курсами поезики і риторики, які викладалися у Києво-Могилянській академії, були праці Феофана Прокоповича «De arte Poëticae Libri III. Anno Domini 1705», «De arte Rhetorica Libri X. Anno Domini 1706» [9, с. 28-29; 10, с. 78]. Ці твори Ф. Прокоповича справили значний вплив на подальший розвиток науково-теоретичної думки у Києво-Могилянській академії. Послідовниками Ф. Прокоповича у галузі теорії красномовства були Митрофан Довгалевський, автор курсу «Hortus poëticus...» (українською мовою: «Сад поетичний, вирощений задля збирання квітів і плодів віршованого й прозового слова в Києво-Могиляно-Заборовській академії для більшої користі українському садівникові і його Православній Батьківщині» (1736) [10, с. 78; 6]; Георгій Кониський, автор курсу «Praeserta de arte poëtica anno 1746...», який містить теорію українського вірша. Творчий доробок згаданих авторів був значним внеском до надбань української науки.

Вагоме місце в курсі поезики посідає **теорія драми**. У цьому розділі курсу викладачі прагнули втілити теоретичні настанови у літературну практику. Ак. О. Білецький у праці «Українська драматургія XVII – XVIII ст. зазначав: «Авторами більшості п'єс, підписаних і анонімних, були професори Києво-Могилянської академії, цілком можливо, що, як і в єзуїтських школах, окремі п'єси були результатом колективної праці професора та його учнів: професори риторики або піітики, накресливши сценарій, доручали обробку окремих актів і сцен учням як класне завдання; найбільш вдалі праці вводились до складу задуманої п'єси, оброблялися остаточно професором і віддавалися потім на сцену» [3, с. 459]. Особливо це стосувалося інтермедій та інтерлюдій, творцями яких, напевно, й були студенти [5, с. 264].

Дослідники історії драматичного мистецтва висловлюють думку, що театр Києво-Могилянської колегії виник як альтернатива театрові католицьких, зокрема єзуїтських шкіл, і вже через це не міг не враховувати досвіду шкільного театру народів «католицького кола», як і вітчизняних братських шкіл. Це сприяло оперативному засвоєнню здобутків барокової драматургії Польщі та Західної Європи. За жанрами українські шкільні драми були різноманітними: міраклі – твори на сюжети «житійної» літератури (агіографії); драми різдвяного і великоднього циклів, що виходили із середньовічних містерій; п'єси типу середньовічних мораліте, а у XVIII ст. з'явилося кілька творів і на вітчизняні історичні сюжети [3, с. 463]. Зразком історичної української драми є «Владимир» Феофана Прокоповича.

До драматичної поезії автори українських шкільних поетик XVII- XVIII ст. здебільшого відносять трагедію та комедію і викладають їх теорію, лише деякі пояснюють ще й трагікомедію. Це київський дидакал теорії поезії П. Родович, А. Старновецький, Ф. Прокопович «De arte poëtica» [4, с. 40-42; 5, с. 265; 7, с.136]. На перше місце теоретики ставлять трагедію, яка ще в античності вважалася основним видом драматичної творчості. Трактат Аристотеля «Про поетичне мистецтво» дає уявлення про теорію трагедії в Древній Греції. Саме на трактаті Аристотеля і на поетиці Горація «Про поетичне мистецтво» ґрунтується вчення професорів українських шкіл XVII – першої половини XVIII ст. про драматичну поезію і в першу чергу про трагедію.

Феофан Прокопович дає наступне визначення трагедії: «Трагедія – це поетичний твір, який наслідую у дії й мові персонажів важливі події визначних людей і головним чином зміни їх долі та нещастя [8, с. 432]. Отже, трагедія – це віршований твір, предметом якого є діяння видних людей – вождів, героїв, царів; вона – це наслідування, як і кожен вид поетичної творчості, її мета – виховувати людей, форма викладу – діалогічна.

Цікаві спостереження, щодо головних героїв трагедії зустрічаємо у «Hortus poëticus» М. Довгалевського, який детально пояснює умови вибору цих персонажів. Головна дійова особа – протагоніст, неодмінно повинна походити з знатного роду, займати високе становище у суспільстві, бути багатого. Друга умова полягає в тому, щоб протагоніст був хоча б середньою людиною між доброю і поганою. Крім того, його доля повинна бути такою, як доля інших персонажів трагедії. Він не має права допускати неумотивованих помилок, і, нарешті, трагічне закінчення – це логічний наслідок, що випливає з поважних причини, а не через якусь помилку [6, с. 62].

У питаннях композиції трагедії українські теоретики також пішли за вченням Аристотеля і Горація. Детально про композицію говорить М. Довгалевський. Він вказує на два види частин трагедії: частина якості і частина кількості (*partes qualitatis et partes quantitatis*). Перших київський професор налічує п'ять: фабула, характери, сентенції, сценічна обстановка і музичне оформлення [6, с. 187]. Якщо взяти до уваги твір Аристотеля «Про поетичне мистецтво», то у ньому подано визначення шести частин трагедії: фабула, характери, мислення, сценічна обстановка, словесне вираження і музичне оформлення. [2, с. 48]. Головне у трагедії – фабула. Вона дає підстави відрізнити трагедію від інших жанрів драматичної поезії. Тут прослідковується аристотелівське розуміння фабули. Аристотель зазначав: «Основа і немов би душа трагедії – це фабула» [2, с. 49]. Аристотель зазначав, що кожна фабула повинна мати певний обсяг, який людський розум здатен запам'ятати. Звідси обсяг трагедії визначається фабулою, достоїнства якої – ясність і заве-

ршеність. За Аристотелем, «достатні такі межі величини, в яких при послідовному розвитку подій можуть з імовірністю або неминучістю виникати переходи від нещастя до щастя або від щастя до нещастя [2, с. 51]. Отже, головним елементом трагедії, за Аристотелем, є фабула, де розкриваються характери твору. Так само розуміли фабулу автори українських шкільних поетик XVII – першої половини XVIII ст. [7, с. 139].

Щодо стилю трагедії, то автори вважають, що він має бути емоційним, насичений тропами і словесними фігурами, різними сентенціями: «Elocutio tragoediae debet esse tropis, figuris referta, plena affectuum [7, с. 139]. Автори українських шкільних поетик розмірковують і про віршовий розмір трагедії. Ф. Прокопович вказує, що у трагедії використовується ямбічний сенар, а у хоро-вих партіях – інші розміри: анапест, дактиль, трохей, хоріямб. Важливими видаються для нас зауваги Ф. Прокоповича про написання трагедій рідною мовою. Він зазначає, що найкраще писати трагедії тринадцятискладовим віршем і обов'язково дотримуватися правила, щоб думка з одного вірша переходила до наступного, завдяки чому досягається «трагічна урочистість» [7, с. 139].

У поетиках наведено також пояснення щодо кількості частин трагедії. Зазначено, що складовими частинами трагедії є пролог, протасис, епітасис, катастасис або катастрофа [3, с. 461]. Наведено пояснення таких понять, як: акт, сцена, перипетії, епісодії тощо. У розкритті змісту цих понять теоретики розвивають античну літературну теорію, вони зазначають, що в трагедії не може бути більше, ніж п'ять актів [8, с. 314], а дійових осіб – до п'ятнадцяти, крім статистів. В античних трагедіях завжди виступав хор, який оголошував зміни долі, настроїв і вважався дійовою особою.

У теорії трагедії авторів українських поетик XVII – першої половини XVIII ст. помітні сліди теорії драми представників класицизму, тобто вимоги зберігати єдність дії і єдність часу. Ф. Прокопович говорить про єдність дії і вважає, що вона повинна продовжуватися не більше, ніж два-три дні. [8, с. 315]. Ці вимоги зустрічаються у представників класицизму та їх теоретика Н. Буало (1636 – 1711 р.) [7, с.140]. Російський вчений, дослідник теорії драми О. Анікст, беручи до уваги погляди Ф.Прокоповича на тривалість зображуваної дії у драмі (це така дія, яка могла відбутись впродовж двох-трьох днів), робить висновок, що київський професор був ознайомлений з теоретичними працями основоположників класицизму [1, с. 378]. О. Анікст зазначає, що свої теоретичні принципи Феофан Прокопович застосовував у драмі «Владимир», проте відмовився від строгої класицистичної догми, створив трагікомедію, і вважає, що погляди і драматургія Ф. Прокоповича є перехідними від бароко до класицизму [1, с. 379]. Як вважає український учений-мовознавець, дослідник теорії українського поетичного та риторичного мистецтва В.П. Маслюк, «Владимир» відповідає всім правилам мистецтва бароко [7, с. 141]. Ак. О. Білецький зазначає, що критика визнає драму «Владимир» «найдосконалішими продуктом шкільної драматургії [3, с. 467]. У драмі зображено історичні події – хрещення Русі за часів князя Володимира. Історичні події України лягли в основу драматичного твору, що є зразком «шкільних правил драми» [3, с. 467]. Інші вагомі українські драми XVIII ст. – це «Коміческоє дѣйствіє» (1736) і «Властотворній образ челоуколюбия божія» М. Довгалевського [7, с. 141]. У драмі «Коміческоє дѣйствіє» розкрито євангельську історію, варіант різдвяної драми, а з другого боку – життєві картини побуту, реальних образів, з рисами індивідуальних характерів, з живою розмовною мовою. Це поєднання становить характерну рису стилю бароко, причетність до якого спостерігається у М. Довгалевського [6].

До драматичної поезії належить також комедія. Автори поетик XVII – першої половини XVIII ст. висвітлюють теорію цього жанру у своїх курсах. Найповніше визначення цього літературного жанру подає Ф. Прокопович: «Комедія – це віршований твір, який жартівливо і тепло зображує дії, як і у мові персонажів, суспільні й приватні вчинки простого люду для повчання у житті й особливо для осуду поганих людських звичок [8, с. 432]. Як вважає Ф. Прокопович, зміст комедії завжди видуманий. Комедія, за твердженням теоретиків, відрізняється від трагедії предметом, дійовими особами, стилем, емоційністю і закінченням. Предметом комедії, як правило, є прості приватні дії, дійові особи – прості люди: «литвин, козак, єврей, поляк, скіф, турок, грек, італієць [6, с. 190]. Таким чином, соціальне походження героїв комедії є відмінним від соціального походження персонажів трагічної поезії, де виступають представ-

ники знаті: царі, вожді, герої та ін. Стиль комедії – середній. У комедії вживаються загально-прийняті слова і прості фігури. Стиль не піднімається до трагічної урочистості і не придушується мімічною простотою, але тримається посередині них; він легкий, відповідний, приємний, чистий, красивий, словесні прикраси прості і помірні [7, с. 143]. Прокопович дотримується точки зору, що комедії слід писати простим, сільським, протонародним стилем, відповідно до дійових осіб [8, с. 315]. Композиція комедії збігається з композицією трагедії.

Третій вид драматичної поезії – трагікомедія, яка складається з двох попередніх видів – трагедії і комедії. Предметом трагікомедії є важливі й мало важливі події, а дійовими особами можуть бути і знатні, і прості люди. Подібну думку висловлює Ф. Прокопович, автор трагікомедії «Владимир». У питаннях композиції і стилю автори шкільних поетик висловлюють одноставні думки. На їх думку, трагікомедія вимагає такого самого мистецтва, як два попередніх види драматичного мистецтва – трагедія і комедія. Ф. Прокопович додає, що в античності трагікомедією був твір римського комедіографа Плавта «Амфітріон» [6, с. 144].

Поруч з теорією драматичного мистецтва у вітчизняних латиномовних курсах поетики і риторики викладалися питаннями, пов'язані з теорією силабічного віршування, поняття стилю художнього слова, вчення про тропи і фігури, про ритміко-інтонаційну структуру періоду [7; 9]. Ці питання є актуальними для сучасного мовознавства.

Розвиток шкільної драми мав вплив на шкільний театр. Велика популярність шкільного театру, яку він набув у кінці XVII – поч. XVIII ст., зумовлювалась насамперед станом освіти в Україні, що в окреслений період досягла високого рівня розвитку. Український театр засвоював кращі традиції західноєвропейського театрального мистецтва, що також було стимулом розвитку національного театру.

Викладений матеріал дає змогу зробити наступні висновки:

1. У XVII – XVIII ст. у навчальних закладах України, зокрема у Києво-Могилянській академії, курси поетики та риторики посідають значне місце; при написанні творів драматичного та поетичного жанру українські автори повинні були дотримуватись правил поетичного та риторичного мистецтва, які ґрунтувалися на античній теорії художньої мови.

2. Шкільна драма як навчальний предмет у курсі поетики та риторики в освітніх закладах України XVII – XVIII ст. мала первісно педагогічне призначення – вправління у латинській мові (складання промов, діалогів, трагедій на задану дидакалом тему). З часом, особливо під впливом гуманістичних ідей та відродження зацікавлення класичними зразками, шкільна драма поступово виходить за межі дидактичного курсу і поруч з фольклором та національною традицією стає базою для формування української драми як виду художнього мистецтва [4, с. 189-198].

3. Українські латиномовні курси теорії поетичного та ораторського мистецтва, прочитані у Києво-Могилянській академії та в інших навчальних закладах України періоду XVII – XVIII ст., відображають формування естетико-літературної думки в Україні, літературної практики, в той же час вони є предметом вивчення історично-педагогічної науки. Теорія художнього слова авторів латиномовних курсів поетики та риторики ґрунтується на античній теорії художньої мови, але водночас в українських латиномовних курсах висвітлені питання, що стосуються теорії східнослов'янського силабічного віршування та наявності вітчизняного ілюстративного матеріалу.

4. Досліджуваний матеріал, зокрема теорія шкільної драми, а далі – драматичного та ораторського мистецтва, дозволяє розглядати діяльність освітніх закладів України періоду XVII – XVIII ст., Києво-Могилянської академії з точки зору діалогу культур, де в освітній практиці було синтезовано вітчизняні традиції із західноєвропейськими впливами.

5. Історично-педагогічний досвід є актуальним в умовах сьогодення. Він сприяє осмисленню розвитку національної освіти у контексті діалогу культур.